

Сергій ПИРОЖКОВ,
академік НАН України

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: до 100-річчя заснування Національної академії наук України

Анотація. У статті автор аналізує історію створення Української академії наук у м. Києві, вивчає юридичні процедури заснування академії, досліджує основні завдання, що ставилися перед організацією та підсумовує її роль в історії держави.

Ключові слова: Українська академія наук, заснування, влада, видатні вчені, визначна роль.

14 листопада 1918 року Гетьман України Павло Скоропадський затвердив Закон про заснування Української академії наук у м. Києві, ухвалений Радою Міністрів Української Держави, схвалив статут і штати Академії та її установ. Цього ж дня, було видано наказ Гетьмана про призначення перших дійсних членів УАН. Ними стали 12 видатних українських учених:

- заслужений професор Харківського університету Д.І. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А.Ю. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М.І. Петров, професор Чернівецького університету доктор С.Й. Смаль-Стоцький – у галузі історичних і філологічних наук;
- ординарний академік Російської академії наук В.І. Вернадський, професори Київського політехнічного інституту С.П. Тимошенко і М.Ф. Кащенко, заслужений ординарний професор Київського університету Св. Володимира П.А. Тутковський – у галузі фізико-математичних наук;
- ординарний професор Київського українського державного університету М.І. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф.В. Тарановський, ординарний професор Київського політехнічного інституту В.А. Косинський і член-секретар Комісії для розбору давніх актів О.І. Левицький – у галузі соціальних наук.

27 листопада 1918 р. відбулося перше установче Загальне зібрання УАН. На ньому, як сказано в протоколі № 1, «під головуванням найстарішого літами академіка О.І. Левицького в присутності дійсних членів-академіків ... закритим голосуванням ... одноголосно обрано акад. В.І. Вернадського на Голову-президента, а акад. А.Ю. Кримського на неодмінного секретаря». 30 листопада наказом Гетьмана В.І. Вернадського затверджено головою-президентом Української академії наук. Отже, створення Української академії наук було завершено. Загалом за два тижні було здійснено всі юридичні процедури для заснування Академії. Гідний приклад того, як взаєморозуміння наукової спільноти і влади дає можливість швидко вирішити фундаментальну загальнонаціональну проблему. Вирішальна роль у підготовці Закону про заснування Української академії наук належить М.П. Василенку і В.І. Вернадському – однодумцям, видатним ученим і організаторам науки, особистостям із класичними поглядами на науку як благодатну силу.

М.П. Василенко в гетьманському уряді очолював Міністерство освіти та мистецтва. Він склав широкий план розвитку науки й освіти в Україні. Зокрема, передбачав створення національних установ: академії наук, бібліотеки, музею, архіву, вищих навчальних закладів. Для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві при міністерстві було створено спеціальну комісію. Її головою було призначено В.І. Вернадського – людину, обізнану в академічних справах, члена Петербурзької академії наук та Державної ради Російської імперії від Академії наук і вищої школи, також він брав участь у створенні Міжнародного союзу академії, «академічного союзу» Росії. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Вернадський працював у Тимчасовому уряді товаришем (заступником) міністра народної освіти і займався організацією наукових досліджень. Тут він познайомився з М.П. Василенком, який теж обіймав посаду заступника міністра. «У нього першого, – згадував В. І. Вернадський, – з'явилася думка про створення української академії. Він помер її академіком»¹.

«Утворення Української академії наук, – говорив М.П. Василенко, – має і велике національне значення, бо й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою ставляться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови й науки. Для тих же, хто вірить у життєздатність українського народу, для кого відродження його, це – “свята святих”, для тих – утворення Академії наук має величезну вагу, є національною потребою й черговим питанням»².

Визначальною особливістю української Академії стало те, що з часу заснування вона не була обмежена статусом, так би мовити, «наукового клубу», а, за задумом академіка В.І. Вернадського, об'єднались не лише окремі учені, але й – що найважливіше – науково-дослідні установи. Це стало на-

дійною базою для ефективного розвитку наявних наукових напрямів і для започаткування низки нових – нелінійної механіки, механіки композиційних матеріалів, фізики екситонних станів, квантової механіки дисипативних систем, електронної хімії та електрохімії неводних розчинів тощо. Для новоствореної Академії В.І. Вернадський одразу ставив найвищу планку – досягти «всесвітньої ваги», «щоб Українську академію наук визнала міжнародна спілка академій», щоб УАН «як своїм складом, так і організацією» відповідала принципам «всесвітньої академічної організації»³. Як бачимо, орієнтири спрямовані на провідні рубежі світової науки.

Отже, на думку В.І. Вернадського, Українська академія наук має посісти поважне місце в міжнародному академічному середовищі й одночасно виконати ще одне важливе завдання: «Цим, – говорив В.І. Вернадський, – досягається всесвітнє визнання української культури в одній із найважливіших паростей людської діяльності»⁴. Таку ж думку ще більш розгорнуто повторив М.П. Василенко в «Пояснювальній записці Міністерства народної освіти та мистецтва Раді Міністрів Української Держави до законопроектів про заснування Української академії наук у Києві». Він писав, що створенням у Києві Академії наук і об'єднанням у ній українських наукових сил «було б здобуто визнання рівноправної з іншими народами ваги за українською культурною працею в одному з найвищих виявів духовної діяльності людства – у науковій праці»⁵. Розпорошені «оті сили не дають в усесвітній науковій праці людства всього того, що вони, згуртовані до купи, повинні та й можуть дати. Разом із цим і українська культура не показує себе у всесвітньому житті відповідно до своєї внутрішньої сили та спромоги. Від цього має шкоду як українська культура, так само й загальна наукова праця людства»⁶.

Не менш складні завдання поставлено перед Академією і щодо наукового забезпечення розвитку українського суспільства. За словами В.І. Вернадського, вона повинна «опріч своєї всесвітньої ваги, задовольняти важливі: 1) національні 2) державні та 3) місцеві життєві вимоги»⁷. Загальнонаціональна роль Академії полягає в тому, що вона «повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безконечних виявах»⁸. Це означало курс на посилення розвитку соціогуманітарних і природничих наук, підвищення ролі наук у суспільному житті.

У Києві протягом 1918–1919 рр. п'ять разів змінювалася влада. Тому про фінансове й матеріально-технічне забезпечення Академії не могло бути й мови. Кожна влада бачила місце та роль Академії по-своєму. Керівництву доводилося всіляко маневрувати, щоби зберегти її. Академія вистояла, її

обстояли засновники – В.І. Вернадський, М.П. Василенко, О.І. Левицький, А.Ю. Кримський. Початку діяльності Академії дуже заважала нестабільність ситуації в Україні, коли владні режими по-різному ставилися до Академії: від повної підтримки (Гетьманат) до повного заперечення (денікінська влада). Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в перше десятиріччя існування Академії її президентам не вдавалося працювати тривалий час. В.І. Вернадський восени 1919 р. поїхав до Ростова-на-Дону в ставку Денікіна, щоби довести його «особому совещанню», що УАН ліквідувати не треба. Повертаючись назад через Крим, він захворів на тиф, ледве вижив і залишився в Сімферополі. Виконував обов'язки президента О.І. Левицький.

У лютому 1921 р. В.І. Вернадський відмовився від посади президента, обрали М.П. Василенка. Але Народний комісаріат освіти був проти і наполіг на перевиборах президії Академії. Коли М.П. Василенка знову обрали президентом, розпочався шалений тиск на нього і він подав у відставку. Президентом було обрано О.І. Левицького. Не пробувши і двох місяців на цій посаді, він помер від застуди. У червні 1922 р. очолив інституцію В.І. Липський. Він не задовольняв владу «політичною інертністю» й теж змушений був подати у відставку. У травні 1928 р. Академію очолив Д.К. Заболотний, який помер у грудні 1929 р.

Усе це були видатні вчені, віддані академічній справі. Кожен із них зробив максимально можливий внесок у розбудову Академії, самовіддано працював над втіленням у життя її концепції. Модель установи, розроблена В.І. Вернадським та його однодумцями, виявилася настільки міцною й життєздатною та об'єктивно потрібною, що витримала неймовірні випробування ще в зародку, і після стабілізації влади в Україні стала платформою, на якій Академія сформувалася як головна державна наукова установа, хребет національної наукової системи, визнаний міжнародний науковий центр, на якому вирости численні, потужні наукові школи і всесвітньо відомі вчені та й понині тримається загальнонаціональне інтелектуальне середовище.

Процес цей не був швидкоплинним і суцільно рівномірним. Прийнято виділяти чотири помітно відмінні періоди: становлення (1918–1941), перебудова під час Другої світової війни (1941–1945), повоєнне відновлення (1945–1960), розвиток і піднесення на хвилях вибуху наукової творчості нового покоління українських учених і вимог науково-технічного прогресу (1960–1990). П'ятий період – сучасний – почався з 1991 р. Він означає переформатування напрямів діяльності відповідно до потреб розвитку незалежної України й самостійного входження української науки у світовий науковий простір. У кожному з цих періодів простежується сплав традицій і новацій, неухильне нарощування фундаментального знання й урізноманітнення його зв'язків із практикою, зростання суспільного престижу Академії.

Вимоги щодо ефективності наукових досліджень, підвищення їх практичної віддачі, своєчасної календарної звітності за використані фінанси дедалі більше схиляли до необхідності створення установ із колективом штатних співробітників і стабільним плановим фінансуванням. Відповідна організація академічної праці була знайдена у формі науково-дослідних інститутів та їх аналогів (лабораторій, дослідних станцій, інженерних центрів). Переломним став 1934 рік, коли Рада Академії ухвалила рішення, згідно з яким основною структурною одиницею установи має стати науковий інститут. Почалося послідовне наповнення Академії інститутами: створювалися нові на базі попередніх профільних установ, підпорядковувались установи, які раніше лише співпрацювали з Академією, але не були в її складі.

Структурна перебудова Академії припала на складні, неоднозначні часи як для неї, так і для України загалом. З одного боку, Голодомор, пошуки і цькування «ворогів народу», безпідставні судові процеси проти інтелігенції – лави Академії рідшали. А з іншого – підтримка й заохочення розвитку науки, зокрема технічної та природничої, бо цього вимагав курс на індустріалізацію з його потребами фундаментальних досліджень і масової підготовки інженерних кадрів. Керівництво Академії на чолі з О.О. Богомольцем, який з 1930 р. став її президентом, усіляко намагалося захистити учених від репресій і розвивати Академію як багатопрофільну систему наукових установ.

У 1940 р., який можна вважати показовим для структурної перебудови, в Академії вже налічувалося 25 науково-дослідних інститутів. Відбулася і трансформація її загальної структури. Історично-філологічний і соціально-економічний відділи об'єдналися у відділ соціальних наук, а фізико-математичний розділили на три: фізико-хімічних і математичних наук, біологічних наук і технічних наук. До складу відділу соціальних наук, крім інститутів економіки, історії України, української літератури, мовознавства, фольклору й археології, входили також кабінет єврейської літератури, загальноакадемічні бібліотека та видавництво.

У відділ фізико-хімічних і математичних наук входили інститути математики, фізики, фізичної хімії, хімічної технології, геологічних наук та Полтавська гравіметрична обсерваторія. Відділ біологічних наук складався з інститутів зоології, ботаніки, біохімії, клінічної фізіології, мікробіології, гідробіології та Карадазької біологічної станції. Технічні науки вперше консолідовано в самостійний – четвертий відділ, якому надалі судилося посісти в Академії визначальне місце, задавати тон усьому її життю, бути провідним у формуванні її образу та іміджу. У його складі тоді були лише інститути будівельної механіки, електрозварювання, енергетики, гідрології, чорної металургії, силікатів⁹.

На початку трагічного 1941 р. Академія сформувалася в повноцінну універсальну і визнану у світі наукову установу. Аналізуючи її діяльність за перше півріччя 1941 р., академік О.О. Богомолець мав підстави заявити: «Одна з наймолодших Академій наук, Академія наук УРСР, виросла ... в одну з найбільших науково-дослідних установ світу»¹⁰. До її складу входили 29 інститутів, 1200 наукових співробітників, серед яких 495 – зі ступенем доктора й кандидата наук, 205 аспірантів кандидатської аспірантури і 54 аспіранти-докторанти. Фінансування Академії за останні 11 років зросло майже в 50 разів і становило 36 097 000 крб. Бібліотека Академії стала однією з найбагатших у світі й мала у своєму фонді понад 6 мільйонів томів¹¹. Тематика наукових досліджень націлювалася на нові знання й допомогу в розв'язанні «найважливіших проблем народногосподарського значення»¹². Для цього створювалися міжінститутські комплексні бригади. Академія вже могла ставити завдання щодо здійснення великомасштабних міждисциплінарних програм, які б забезпечили широку економічну, технологічну, промислову віддачу.

Усе це є доказами того, що на початок 1941 р. в Україні склалася потужна академічна наукова система, здатна вирішувати складні теоретичні і практичні завдання на рівні тогочасної провідної світової науки, бути генератором нового знання і творцем відповідних йому технологій. Академія владою й суспільством була визнана головною державною науковою установою України, хоча репресії й чистки 1930-х років та ідеологічний диктат політичного режиму помітно стримували реалізацію її інтелектуального потенціалу.

Важливо підкреслити, що головним завданням Академії завжди був і залишається всебічний розвиток фундаментальних досліджень. У різні часи її вченими було запропоновано теорію тиску гірських порід, теорію глибинного неорганічного походження нафти й газу, електронну теорію каталізу, уперше в СРСР здійснено штучну ядерну реакцію (а саме – розщеплення ядра атома літію), одержано «важку воду», побудовано перший вітчизняний радіолокатор, визначено можливості прямого термоемісійного перетворення теплової енергії на електричну, встановлено механізм функціонування мембрани нервової клітини, створено першу на території континентальної Європи електронну обчислювальну машину.

Водночас не менш важливою особливістю діяльності НАН України була спрямованість на розв'язання актуальних практичних завдань, чому значно сприяли органічне поєднання фундаментальних досліджень із прикладними, а також розвиток належної інфраструктури, насамперед дослідно-виробничої бази. Така організація роботи в Академії неодноразово давала змогу за необхідності об'єднувати зусилля вчених для розв'язання комплексних проблем фундаментального та прикладного характеру.

Уже під час Другої світової війни Академія, навіть у віддаленій евакуації, продемонструвала здатність оперативно та адекватно відповідати на новопосталі виклики. Тоді було виконано низку важливих розробок для потреб оборони й медицини. Вони знайшли застосування під час ремонту, у зміцненні та підвищенні витривалості й маневреності військової техніки, вдосконаленні різних видів зброї, боєприпасів, артилерійських оптичних приладів і приладів для протиповітряної оборони, а також при створенні нових ефективних лікарських засобів для постраждалих військовослужбовців і цивільних, вирішенні інших нагальних проблем охорони здоров'я населення в умовах війни (зокрема, для запобігання епідеміям).

Доречно згадати, що вже у січні 1942 р. при Президії Академії було створено спеціальну Комісію з відновлення в Україні народного господарства, зруйнованих міст, сіл, підприємств і промисловості (із січня 1943 р. – Комісія з відбудови народного господарства УРСР)¹³. Незважаючи на нелегкі воєнні умови, персональний склад Академії продовжував зростати. У 1943 і 1945 роках було проведено вибори дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР. У її склад додалися видатні вчені, як-от хіміки А.В. Думанський і А.І. Кіпріанов, біохімік В.О. Беліцер, фізик В.Є. Лашкар'єв, фахівець у галузі електротехніки, автоматики та обчислювальної техніки С.О. Лебедев, вчений у галузі електрозварювання К.К. Хренов, селекціонер В.Я. Юр'єв, математик Б.В. Гнеденко, патофізіолог Р.Є. Кавецький, механіки М.С. Поляков і Г.М. Савін, поет, літературознавець і мовознавець М.Т. Рильський та інші.

Одночасно відбувалося коригування поточних і перспективних планів наукової роботи. Не послаблюючи уваги до оборонної проблематики (нею Академія займалася до кінця війни), плани перебудовувалися з метою максимальної допомоги у відновленні народного господарства України. А головне – розроблялися плани і здійснювалися конкретні заходи щодо відновлення й самої Академії. Ставилася завдання «відновити роботу над основними довоєнними проблемами, які були характерні раніше для кожного окремого інституту. Це необхідно було для того, щоб наша наука, ... не тільки не відставала від світової науки, але щоб вона після війни посіла керівне місце в науці всього світу»¹⁴. Курс було взято на проблеми, які «мають велике загальнонаукове і загальнотеоретичне значення»¹⁵.

У галузі фізико-хімічних і математичних наук – це проблеми атомного ядра, хімії ізотопів, каталізу. Геологи спрямували увагу на дослідження земної кори, кам'яного вугілля Донбасу, ґрунтів як основи хліборобства, підземних вод і процесів ерозії. Інститути Відділу біологічних наук і надалі продовжували вивчення проблем підвищення врожайності сільськогосподарських рослин, флори і фауни України, розвитку тваринництва, а також загальнобіологічних проблем. У галузі клінічної фізіології дослід-

жують питання нервової системи, системи сполучної тканини, ранового сепсису; у галузі біохімії – питання біохімії нервової й мускульної діяльності; у сфері гідробіології здійснюється дослідження водойм. Тематика свідчить, що інститути біологічних наук повернулися до вивчення тих проблем, які були характерні до війни.

Відділ суспільних наук спрямовував роботу на подальший розвиток української економіки й культури: дослідження української літературної мови, підготовку словників, наукових курсів з історії України, української літератури, українського мистецтва, а також питань економіки промисловості, сільського господарства, економічної географії, питань статистики. Загалом 1945 – рік завершення Другої світової війни, для Академії став і роком її відновлення в довоєнному форматі та поповнення новими установами. Настала пора системної науково-дослідної, науково-планової роботи і впровадження наукових досягнень у практику. У 1946 р. президентом Академії став О.В. Палладін. У звіті за 1945 р. він мав підстави заявити, що Академія наук і всі її установи, незважаючи на труднощі відбудови, «у багатьох проблемах одержали наслідки, що мають важливе наукове і науково-практичне значення. Наші інститути зуміли поновити розробку вузлових теоретичних проблем кожної науки для того, щоб забезпечити просування науки вперед»¹⁶.

Каркас структури Академії і її статус як головної науково-дослідної установи України було відновлено. Перехід усіх ділянок академічної системи на нормальний темп роботи відбувався у взаємозв'язку з відбудовою всього народного господарства України й подоланням наслідків війни в суспільному житті. За 10 повоєнних років Україна вийшла на траєкторію стабільного розвитку. Досвід інтенсивної діяльності в роки війни допоміг Академії прискорено пройти період відбудови. Знову розгорнуті головні напрями фундаментальних досліджень, поступово створювалася матеріально-технічна база, зростав суспільний попит на науку. В Академію йшло молоде покоління.

Період розквіту Академії наук України припадає на 60–80-ті роки ХХ століття¹⁷. На початку цього періоду вона вже мала розгалужену мережу установ, згрупованих у трьох секціях: фізико-технічних, хіміко-технологічних, біологічних та суспільних наук. Це був фактично перший варіант нинішньої структури Академії. Бурхливо розвивалися науки, що прискорювали розгортання науково-технічної революції. Академія, яку з 27 лютого 1962 р. очолив Борис Євгенович Патон, спрямувала дослідницьку роботу установ на забезпечення технічного, технологічного й освітнього прогресу на базі піднесення фундаментальної науки, адже саме на цій основі ґрунтуються проривні, соціально значущі наукові здобутки й технології. Успішно втілювалася в життя ідея Б. Є. Патона щодо розвитку *цілеспрямованих фунда-*

ментальних досліджень, яка була новою не лише для науки в СРСР, але і для світової науки загалом. Ця парадигма організації наукових досліджень дозволила здійснювати досить швидкий перехід результатів фундаментальних досліджень у прикладні результати та науково-технічні розробки. Саме в АН УРСР, на відміну від АН СРСР, відбулося швидке розгортання мережі конструкторських бюро та дослідно-виробничих підприємств, що забезпечило суттєве прискорення процесу просування нових знань у практику, створення на їх основі нових технологій та продуктів.

Реформування Академії, розвиток її структури, формування цілої низки нових інститутів у найважливіших наукових напрямках, нарощування кадрового потенціалу відбувалося, зважаючи на принцип, що головний ресурс академічної науки полягає у фундаментальних дослідженнях, фронт яких суттєво розширився. Водночас прикладні дослідження не згорталися, але було взято курс на те, щоби вони ґрунтувалися на результатах досліджень фундаментальних наук. Поряд із класичними науками дедалі більше розвивалися нові, які виникли на міждисциплінарному перехресті і з якими пов'язані процеси творення нового знання.

У 60–80-х роках минулого століття Академія наук України стала другим у СРСР (після союзної Академії) центром, у дослідницьких надрах якого генерувалася наука, яка зробила Радянський Союз (попри всі негативи обмеження свободи особи й деформації суспільних відносин) однією з двох супердержав світу поряд із США. Академія наук України вийшла на визнані лідерські позиції в стратегічних напрямках розвитку науки – кібернетиці, енергетиці, матеріалознавстві, електрозварюванні, важкому машинобудуванні, космічно-ракетній галузі, у біотехнологіях.

Характерними для діяльності Академії тоді були організаційні новації, які робили ближче науку і виробництво, сприяли пришвидшенню впровадження результатів фундаментальних досліджень у практику. Увагу звертали на оперативне доведення наукових здобутків до стадії промислового освоєння. Для цього створювали науково-технічні комплекси (НТК). Вони склалися з інститутів, конструкторських бюро, дослідних виробництв і заводів. Їх розширенням і продовженням стали міжгалузеві науково-технічні комплекси (МНТК). Спершу вони виникли на базі інститутів електрозварювання та проблем матеріалознавства. Для максимального скорочення шляху від винаходу до його впровадження при НТК і МНТК засновано інженерні (науково-інженерні, науково-технологічні, науково-виробничі) центри. У них наукова ідея набувала практичного втілення.

Одними з перших початок формуванню й реалізації цільових комплексних науково-технічних програм, спрямованих на підвищення технологічного рівня конкретних виробничих підприємств поклали академічні установи Львова. Для цього на договірних засадах усі учасники програми

створювали міжвідомчі цільові науково-виробничі об'єднання (МЦНВО), які виявилися ефективними інтеграторами науково-технологічних зусиль академічних установ і промислових підприємств. Згодом договори про науково-технологічне співробітництво наукових, промислових і владних структур ввійшли в практику усіх областей України.

На базі фундаментальних досліджень, здійснених в Академії у 60–80-ті роки, було отримано помітні результати в розвитку традиційних галузей промисловості, створено нові галузі, як-от: спеціальна електрометалургія, порошкова металургія, нові види оброблення металів, високоефективні процеси зварювання, різні способи нанесення покриттів із заданими властивостями, нові ливарні процеси. Знайшли своє застосування багато технологічних процесів, обладнання, матеріалів, препаратів, систем і засобів автоматизації, значна частина яких за науково-технічним рівнем не мала аналогів у світі. Світове визнання здобули результати фундаментальних досліджень у низці напрямів математики, нелінійної механіки, теорії випадкових процесів і теорії ймовірностей, геометрії і функціонального аналізу, кібернетики, теоретичної фізики і фізики твердого тіла, фізики плазми, молекулярної біології й генетики, космічної галузі. Нарощували свої здобутки й суспільні та гуманітарні науки. Вони долали тиск ідеологічного диктату й обстоювали об'єктивне наукове знання. Соціогуманітарика сформувалася в наукову систему фундаментального знання, що стала потужним складником Академії наук поряд з технікознавством і природознавством¹⁸.

Ще одним яскравим прикладом надзвичайно результативного об'єднання зусиль є активна участь (з перших днів) науковців 40 установ НАН України в ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, зокрема у встановленні рівня радіації біля розвалу реактора, розв'язанні проблеми пилопригнічення на території зони, здійсненні необхідної обробки питної води на водоочисних спорудах. До речі, академічні дослідження в зоні відчуження й досі тривають. Від часу заснування Академії досягнення її вчених відігравали визначальну роль у науковому й методичному забезпеченні розвитку вітчизняної освіти, дослідницької роботи вищих навчальних закладів, піднесенні української культури, поширенні наукових знань і загальному примноженні інтелектуального й духовного потенціалу суспільства. Визначна роль у цьому належала науково-видавничій діяльності Академії. Вона розгорнулася вже в перші роки її роботи на базі переданого ВУАН приміщення й технічного оснащення друкарні Києво-Печерської лаври. Саме на цьому історично значущому і дбайливо збережуваному устаткуванні було віддруковано перші праці наукових Відділів ВУАН, затверджені до друку Редакційно-видавничою радою Академії під орудою академіка А.Ю. Кримського.

Обсяги академічного книговидання невпинно зростали. Від 1918 до 1929 р. випущено загалом майже 500 назв видань, майже 300 з яких надруковано в згаданій вище друкарні. У роки Другої світової війни в евакуації було видано понад півсотні книг, присвячених передусім актуальним проблемам народного господарства. А вже наприкінці 1950-х років Академія вийшла на рівень видання приблизно 200 назв наукових монографій на рік. У часи війн і голодоморів, репресій, спрямованих на винищення національного руху, української культури і свідомої інтелігенції, українська академічна книга була дієвим чинником інтелектуального зростання нації. Іноді ці видання потрапляли до переліку заборонених на теренах СРСР і знищувались, іноді ставали багаторазово перевиданими й перекладеними, наріжними каменями значущих для всього світу наукових досягнень.

Пізніше, під час відлиги, доби застою і стагнації СРСР, в умовах жорсткого контролю й партійної централізації, щорічні видавничі плани Академії наук України затверджували в Москві. Але й це не перешкодило розвиткові вітчизняної видавничої справи. Саме в ці роки набуло світового визнання як провідний видавець наукової літератури академічне видавництво «Наукова думка». Воно здобувало нагороди на міжнародних виставках, отримувало централізоване фінансування на випуск наукової літератури за всіма галузями науки, здійснювало випуск понад 80% усієї видавничої продукції Академії наук України – монографій, збірників наукових праць, журналів. Інтенсивна видавнича діяльність, зокрема випуск наукової літератури й періодики іноземними мовами, сприяли піднесенню міжнародного авторитету української науки. Завдяки тісному входженню Академії в міжнародне наукове співтовариство на її базі утверджувалися міжнародні наукові центри.

Також Академія стала концептуальним джерелом та організаційним донором п'яти галузевих державних (тепер – національних) академій – медичної, аграрної, педагогічної, правової, мистецької. Це стало можливим завдяки наявності в інституції розгалуженого комплексу фундаментальної науки, що сформувався в ній у передостанні десятиріччя минулого століття. Отже, Академія змогла стати генератором науково-технічного прогресу в українському суспільстві, йти на хвилях науково-технічної революції, демонструвати соціально значущу роль науки. Вагомим був її внесок у перетворення України на промислово розвинену країну з потужним інтелектуальним потенціалом. Здобуття Україною незалежності дало Академії нові стимули й можливості та водночас принесло й нові виклики. На порядку денному постали питання осмислення нових суспільних трансформацій і освоєння нових видів науково-технічної революції.

Ще два важливі моменти слід зазначити, які в цей час відкривали нові можливості загальноакадемічного піднесення, – це цілеспрямоване фор-

мування потужної експериментальної бази наукових досліджень і безпрецедентне капітальне будівництво. Відомо, що створення нових приладів, матеріалів і методик їх застосування – провідна лінія до наукових відкриттів. Тому фінансування розвитку експериментальної бази йшло зростаючими темпами. Щороку в академічних установах з'являлося приблизно по п'ять тисяч одиниць нового наукового устаткування. Формувалася власна приладобудівна база, що в багатьох випадках діє й понині. Уже тоді вживалися заходи для створення колективних баз користування цінним науковим обладнанням. Інститути Академії в числі перших у СРСР приступили до створення і впровадження автоматизованих систем досліджень і автоматизованих систем управління (відомих АСУ). Фактично АН України стала центром розвитку технічних наук в СРСР. Низка її інститутів – Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, інститути проблем матеріалознавства, геотехнічної механіки, фізико-механічний інститут – отримали статус головних у Союзі з пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу.

* * *

Зі здобуттям нашою державою незалежності Академія, реагуючи на нові потреби часу, узяла на себе науково-технічне супроводження базових галузей національної економіки й окремих високотехнологічних виробництв, що було вкрай важливо в умовах розриву економічних зв'язків і, фактично, цілковитої руйнації галузевої науки, здійснила докорінну переорієнтацію всієї сфери своїх соціогуманітарних досліджень. Було започатковано або відновлено низку наукових напрямів, серед яких – соціологія, демографія, політологія, народознавство, українознавство, і, відповідно, засновано нові наукові установи, необхідні для побудови незалежної Української держави.

Сучасна Україна проходить випробування на міцність економічною кризою, анексією Криму, збройним конфліктом на Донбасі, й Академія традиційно не залишається осторонь проблем, актуальних для нашого суспільства. Так, 2015 р. було започатковано окрему цільову науково-технічну програму НАН України, реалізація якої задовольняє чимало потреб вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Крім того, вивчаються потенційні труднощі та перспективи майбутньої реінтеграції окупованих територій.

Нині Академія, як і вся наукова сфера України, перебуває в досить скрутному становищі. Але є й позитивні прикмети доби, про які варто згадати. Так, новий Закон України «Про наукову й науково-технічну діяльність», ухвалений наприкінці 2015 р., заклав засади прогресивних змін у вітчизняній науці, формуванні та реалізації державної наукової та науково-технічної політики. Важливо й те, що в цьому законі не тільки підтверджено

статус Національної академії наук як вищої наукової самоврядної організації України, а й чітко визначено норми самоврядності Академії та свободи наукової творчості її вчених. Позитивним є також те, що, з огляду на інтенсифікацію євроінтеграційних процесів, поглиблюються зв'язки установи з дослідницькими та профільними урядовими організаціями країн – членів Європейського Союзу. Водночас не залишаються без уваги й інші напрями міжнародного наукового та науково-технічного співробітництва. З усього видно, що створення Української академії наук було спланованим як великомасштабний загальнонауковий і суспільно значущий проект, реалізація якого давала в підсумку потужний національний інтелектуальний центр, що постійно нарощував свій внесок у розвиток країни, нації, особистості.

Відповідно до фундаментальних принципів та стратегічних цілей Академії формувалася її діяльність протягом ста років і за сприятливих, і за несприятливих часів, і в умовах суспільної стабільності, і в умовах безперервних суспільних змін. Протягом сторіччя крок за кроком принаймні п'ять поколінь вчених утілювали в життя багатопланову модель Академії, розроблену її основоположниками і збагачену їхніми послідовниками, перетворюючи її в головну дослідну, координаційну, експертну, наукову установу, кузню високопрофесійних наукових кадрів країни.

Національна академія наук України докладатиме всіх можливих зусиль для подальшої ефективної інтеграції вітчизняних науковців до європейського та світового дослідницького простору. Загалом, перетинаючи рубіж першого століття свого існування, Академія дивиться в майбутнє із надією та оптимізмом. Вчені НАН України й надалі сумлінно працюватимуть в ім'я науки, розвитку держави та загальноцивілізаційного поступу. Це – наш обов'язок і перед поколіннями видатних попередників, і перед майбутнім.

¹ Володимир Іванович Вернадський і Україна: у 2 кн. Кн.1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921). – 552 с.

² Історія академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали – К.: “Наук. думка”, 1993. – 72 с.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 150.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 74.

⁸ Там само.

⁹ Національна академія наук України. 1918–2013. Хронологія. – 144 с.

¹⁰ Історія Національної академії наук України. 1938–1941 – Київ, 2003. – 351 с.

¹¹ Там само – С. 351–352.

¹² Там само. – С. 352.

¹³ Палладін О. В. Робота Академії наук УРСР в 1943 р. і план науково-дослідних робіт Академії на 1944 р / О. В. Палладін. // Вісті АН УРСР. – 1944. – №3. С. 10. Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 17.

¹⁶ Там само. – С. 29.

¹⁷ Національна академія наук України. 1918-2008: до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. – Київ: Вид-во КММ, – 2008. – С. 103–194

¹⁸ *Онищенко О. С.* 85 років Національної академії наук України: історія формування вітчизняного комплексу фундаментальної науки / О. С. Онищенко. // Вісник НАН України. – 2004. – №1. – С. 15–22.

Serhii PYROZHKOV,
Member of NAS of Ukraine

INTELLECTUAL ELITE OF UKRAINIAN NATION: on the Occasion of Centenary of the National Academy of Sciences of Ukraine

Abstract. The author analyses the history of the creation of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. He studies the legal procedures for the Academy establishment and emphasizes that mutual understanding between the scientific community and authorities provides the opportunity to resolve a fundamental nation-wide problem within a short period of time. He stresses that the crucial role in drafting the Law on the Establishment of the Ukrainian Academy of Sciences belongs to M.P. Vasylenko and V.I. Vernadskyi – like-minded and prominent scholars and men of science, individuals who view science as the blissful power. In addition, the paper investigates the main tasks pursued by the Ukrainian Academy of Sciences and substantiates that comprehensive development of fundamental researches has always been and remains the primary aim of the Academy. Summarizing the above-mentioned, the author emphasizes that the creation of the Ukrainian Academy of Sciences was designed as a large-scale research and socially significant project, the implementation of which has eventually given rise to a powerful national intellectual center, which has constantly increased its contribution to the development of the country, nation, and personality. According to fundamental principles and strategic goals of the Academy, its activity has been expanding for over a hundred years both in favorable and disadvantageous times, in conditions of social stability and continuous social changes.

Keywords: Ukrainian Academy of Sciences, establishment, power, prominent scientists, important role.